

AZ URÁLI ÉS FINNUGOR ÓSHAZA KÉRDÉSÉRŐL

(Régészeti áttekintés)

FODOR ISTVÁN

A nyelvtörténet sokszor megvizsgált és beigazolt tanítása szerint a finnugor nyelvcsalád népeinek távoli ősei valaha egy többé-kevésbé még egységes nyelven beszéltek, s nagyjából közös szállásterületen éltek. Ezt a területet szokás őshazának nevezni. Általános felfogás szerint az őshaza fogalmát időben is körülhatárolják: azt a területet értik alatta, ahol a finnugorság elődei közvetlenül a szétválásukat megelőző időben éltek. Ezt az időbeni megszorítást gyakorlati okok hívták életre. Az ennél régebbi korokra vonatkozó adatok ugyanis ma még nem elegendőek ahhoz, hogy néptörténeti folyamatokra tudnánk belőlük következtetni.

Az őshaza területi elhelyezkedésének kérdése minden finnugor nép őstörténetének sarkalatos pontja. Ezért nem született a szakirodalomban olyan őstörténeti összefoglalás, melynek szerzője ne szentelt volna komoly figyelmet e sokat vitatott problémának. Az alábbiakban nem térhetünk ki valamennyi véleményre, csupán egy tudományág, a régészet néhány, elsősorban újabb eredményéről szeretnénk röviden számot adni. Előljáróban azonban néhány gondolatot utalni szeretnénk arra a buktatókkal teli útra is, amelyet a régészettudomány a finnugor őshazakutatás területén napjainkig megtett. A régebbi — főként nyelvészeti — kutatások legfontosabb eredményeit nemrég *Gulya János* tekintette át,¹ *ifj. Kodolányi János* pedig a korábbi magyar kutatónemzedékek legjelentősebb munkáit gyűjtötte csokorba.² *László Gyula* munkájában találjuk meg az őshaza régészeti kutatásának történeti áttekintését,³ *Hajdú Péter* dolgozata pedig minden érdekelt tudományág legújabb eredményeit summázza.⁴

¹ *Gulya János*: Prarodina finno-ugrov i razdelenie finno-ugorskoj etničeskoj obščnosti. In: *Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija*. (Moszkva, 1974) 28—42.

² A finnugor őshaza nyomában. Szerk.: *ifj. Kodolányi János*. Bp. 1973.

³ *László Gyula*: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961, (II. kiad.: 1971) — Az orosz és szovjet régészeknek az ősi finnugorsággal kapcsolatba hozható kutatásait 1927-ig *A. V. Šmidt* tekintette át rendkívül alapos dolgozatában: *Arheologičeskoje izučenie drevnostej severa SSSR*. In: *Finnougorskij sbornik*. Szerk. *S. F. Ol'denburg* és *A. I. Andrejev* (Leningrád, 1928.) 135—242.

⁴ *Hajdú Péter*: Finnougrische Urheimatforschung. *UJb*. 41 (1969) 252—264.

1.

A finnugor őshaza kutatása a legutóbbi időkig szinte kizárólag a nyelvészet hatáskörébe tartozott, mivel a többi tudományág (néprajz, régészet, embertan) nem rendelkezett megfelelő számú és súlyú adattal. A régészeti leletek alapján nem lehetett a finnugor népek kialakulásának történeti útját megrajzolni, azért az ún. finnugor régészet XIX. század végi — XX. század eleji megalapítói többnyire csak a nyelvészeti őshaza-elképzelések szemléltetésére használták fel a tárgyi emlékanyagot. A finn *J. R. Aspelin* 1875-ben megjelent művében⁵ honfitársa, *M. A. Castrén* elgondolásához csatlakozott, aki szerint az egymással rokon uráli (finnugor és szamojéd) és altaji népek bölcsője a Szaján és Altaj vidékén ringott.⁶ Ennek nyomán *Aspelin* úgy vélte, hogy az ún. urál-altaji bronzműveltség ennek az ősnépnek a hagyatéka, ahonnan a finnugorok későbbben nyugatra vándoroltak.

Századunk elejére azonban *Castrén* nézetének nem sok követője maradt. Mind többen vallották magukénak a *volga-kámai őshaza* elméletét, melynek szülőatyja az orosz *F. Th. Köppen* volt.⁷ *A. M. Tallgren* finn régész igen óvatos néptörténeti következtetései is ehhez az elgondoláshoz igazodtak. Ő cáfolta meg az egységes urál-altaji bronzműveltség feltevését, s finnugor hagyatéknak határozta meg az általa bronzkorinak vélt i. e. VIII—III. századi Káma-völgyi ananyinói műveltséget. A korábbi időszakra vonatkozóan a svéd *O. Almgren* álláspontjához közeledik, aki szerint az Uráltól a Baltikumig húzódó erdővidéki ún. fésűs edénydíszítés által jellemzett újkőkori műveltséget a finnugorság hagyatékának tulajdoníthatjuk.⁸ A finnugor őshazát *Tallgren* a Középső-Volga — Oka — Káma vidékére teszi,⁹ tehát *Setälä* nyelvészeti úton kialakított álláspontját vallja magáénak.¹⁰

⁵ *J. R. Aspelin*: Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alkeita. Helsinki, 1875.

⁶ 1849-ben elhangzott előadása az 1853—1862 között megjelent „Nordische Reisen und Forschungen M. A. Castrén's” V. kötetében kapott helyet. (107—122. l.)

⁷ *F. Th. Köppen*: Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die Urheimat der Indoeuropäer und Ugrofinnen. Das Ausland, 63 (1890): 51. 1001—1007.

⁸ *O. Almgren*: Några svensk-finska stenåldersproblem. Antikvarist Tidskrift för Sverige, 20(1905): 1.

⁹ *A. M. Tallgren*: Suomen kansan esihistoriallinen kulttuuriperintö. In: Suomen Kulttuurihistoria, I. (Helsinki, 1933.) 30. (*Korompay Bertalan* cikke alapján idézem: A „finnugor régészet” őstörténeti tanulságai. NyK 54 [1953] Klny. 6—7.) — Ez a feltevés lappang idegen nyelvű munkáinak rendkívül óvatos megfogalmazásai mögött is: *A. M. Tallgren*: Zur Archäologie Eestis. I. Vom Anfang der Besiedlung bis etwa 500 n. Chr. (Dorpat, 1922) 68—69, 129.; *Ua.*, The Arctic Bronze Age in Europe. ESA 11(1937) 20. — Nézetének kitűnő magyar nyelvű összegzése: *Ua.*: A kelet-oroszországi bronzkorszakról. Arch. Ért. 34(1914) 73—83. Itt *Aspelin* elméletének ismertetése után így ír: „Az újabb nyomozások azonban nyelvészeti okok alapján elvetették azt a feltevést, hogy az Altai vidéke lehetett volna a finn fajnak ősi hazája. Ezt az őshont ma az Ural nyugati részén, a Volga tájékain keressük, és az újabb régészeti leletek szintén lehetetlennek bizonyították azt, hogy az uráli bronzkorszak az altaiból fejlődött volna ki.” (74.)

¹⁰ *E. N. Setälä*: Suomensukuisten kansojen esihistoria. In: Suomen suku, I.

Ebben az időszakban a magyar régészek még nem kapcsolódtak be az őshazakutatásba. *Pósta Béla* oroszországi tanulmányútján elsősorban a honfoglaláskori magyar emlékekhez keresett keleti párhuzamokat.¹¹ A magyar nyelvészek és történészek csupán mellékesen hivatkoztak a régészeti emlékanyagra, főként Tallgren munkáit véve alapul. (Például *Gombocz Zoltán*,¹² *Zsirai Miklós*,¹³ *Hóman Bálint*¹⁴.) Tallgren eredményeire épített *Zichy István* is, aki a magyar régészek közül ebben az időben a legnagyobb figyelmet szentelte az oroszországi őskori leletanyagnak.¹⁵ Ő azonban, a finn tudóssal ellentétben, az ananyinói és az ezt követő pjánobori műveltség lakosságában nem finnugorokat, hanem bolgár-törököket, a későbbi volgai-bolgárok elődeit látta.¹⁶ A finnugor őshazát egyébként ő is a Volga-Káma vidékére tette.

Az „ásó tudománya” csak az utóbbi két-három évtizedben vált a nyelvészet „felnőtt társává”. A Szovjetunióban folyó nagyszabású régészeti feltárások hatalmas mennyiségű leletanyagot hoztak felszínre, a szakemberek sok új megfigyeléssel gazdagították ismereteinket. A korábnál jóval pontosabbá vált a leletek keltezése. Ebben a tekintetben igen sokat köszönhetünk a modern természettudományos eljárásoknak. A módszeresen feltárt települések és temetők szinte teljes keresztmetszetét adják az egykori lakosság életének. A régészet tehát gyakran teljesebb és időrendileg pontosabb képet tud nyújtani az őstörténetről, mint a nyelvtudomány.¹⁷ A régész azonban nem tudja kizárólag saját tudományága segítségével megállapítani, hogy milyen nyelven beszélt az általa vizsgált terület régi lakossága. Ehhez szüksége van mindenekelőtt a nyelvtudomány,

(Helsinki, 1926) 144—148. — Az ugyanezen a címen korábban megjelent dolgozatának bőséges magyar nyelvű ismertetése: *Trócsányi Zoltán: A finnugor népek őstörténete Ethn.* 27(1916) 190—209.

¹¹ *Pósta Béla: Régészeti tanulmányok az oroszországon.* — *Archaeologische Studien auf russischem Boden.* Bp. — Leipzig, 1905.; *Nagy Géza: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja.* *Arch. Ért.* 26(1906) 392—393.

¹² *Gombocz Zoltán: Életföldrajz és a magyar őshaza.* *Termtud. Közl.* 57(1925) 369—374. és *íj. Kodolányi János: (Szerk.) i. m.* 308—315.

¹³ *Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk.* (Bp. 1937) 124—125. — A magyar nyelvészeknek a régészeti adatokhoz való ekkori viszonyát jól jellemzik *Bárczi Géza* szavai: „A régészeti leletek tanúsága csak más bizonyítékok után, másod-harmad-sorban, mintegy emezek megerősítéséül vehetők figyelembe, s inkább a régészet az, mely lépten-nyomon rászorul más tudományok, pl. a nyelvtudomány eredményeire, hogy leletei között valahogyan eligazodjék.” *Magyar őstörténet.* MNy 39(1943) 285.

¹⁴ *Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet, I.* Bp. é. n. 12—16.

¹⁵ *Gr. Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalás koráig.* *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve,* 1/5. Bp. 1923.; *Ua., Magyar őstörténet.* Bp. 1939.

¹⁶ *Ua., Magyar őstörténet,* 43.

¹⁷ „Ma egy pillanatig sem lehet vitás az, hogy a régészet időrendje, főként az egyes művelődések egymásra rétegződését tekintve, de még az abszolút időrendet nézve is, százszorta megbízhatóbb, mint a nyelvtudományé” — írja *László Gyula,* majd így folytatja: „A szavakból kirajzolódó anyagi művelődés és szellemi élet is

valamint a néprajz és az embertan segítségére. Ezt a sok szempontú őstörténeti vizsgálati eljárást nevezi a szakirodalom komplex módszernek, amelyben a régészet mind jelentősebb szerepet játszik, hiszen forrásanyaga évről évre jelentősen gyarapszik. Túlzás nélkül elmondható, hogy ma már csak annak az őshaza-elképzelésnek van létjogosultsága, amely a régészet eredményeivel is összhangba hozható. *Hajdú Péter* szavaival „a régészet eljutott oda, hogy egyenrangú félként vegye ki részét az uráli őstörténet kérdéseinek megoldásában, amelyre egyébként önmagában egyik érdekelt tudomány se képes”.¹⁸

2.

A régészet természetesen továbbra is elsősorban a nyelvtudomány segítségére van utalva abban a rendkívül bonyolult és felelősségteljes munkában, amellyel a feltárt leletanyagot valamely ősi népesség tárgyi hagyatékának igyekszik meghatározni. Az őshazakutatásban különösen az életföldrajzi szavaknak van nagy jelentőségük. Az uráli, illetve finnugor kori növény- és állatnevek jellemzik az őshaza életföldrajzi viszonyait. Régebben a mai növénytakarót és állatvilágot vették alapul, amikor ennek az ősi életföldrajzi környezetnek a határait igyekeztek megjelölni. Ma már azonban a tőzeges üledékek által megőrzött virágpollenek vizsgálata alapján egy-egy terület növényvilágát több ezer esztendőre visszamenőleg is rekonstruálni tudjuk. Így a 4—6 ezer évvel ezelőtti állapotokat, amelyeket az ősi finnugor vagy uráli kori szavak tükröznek, nem a mai, hanem az akkori növényterképen kell keresnünk. Az ily módon kapott eredmény természetesen sokkal pontosabb a korábinál, amikor a régi növényvilágot még nem ismerték, hiszen az rendkívül sokat változott az eltelt évezredek alatt.¹⁹

Az életföldrajzi szavakból levont tanulságokon alapszik a *kámai* vagy *volga-kámai őshaza* elmélete is, melynek meglehetősen sok híve van még napjainkban is. Ennek az elgondolásnak kezdeti szálai — mint említettük — *F. Th. Köppenig* nyúlnak vissza, aki arra figyelt fel, hogy a ‚méh’ és ‚méz’ szavak közös eredetűek a finnugor és az indoeurópai nyelvekben.²⁰

meggazdagszik, ha nemcsak jelképeiken — a szavakon — keresztül ismerjük, hanem a régészet módszereivel egykorú emlékeiket is tanulmányozhatjuk.” L.: *A magyar őstörténet kérdései*. Szerk. *Czeplédy Károly* és *Hajdú Péter*. Nytud. Ért. 5. (Bp. 1955) 39. L. még: *Ua.*: Szófejtés és régészet. In: *Az etimológia elmélete és módszere*. Szerk. *Benkő Loránd* és *K. Sal Éva*. Nytud. Ért. 89. (Bp. 1976) 189—193.; *Ua.*: Időrend és szótörténet. (Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.) Irodalomtörténet 58(1976) 612—613.

¹⁸ *Hajdú Péter*: Finnugor őstörténet — finnugor régészet. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 12(1968) 10.

¹⁹ Ezt a módszert *László Gyula* alkalmazta először az őshazakutatásban. (Őstörténetünk...)

²⁰ *F. Th. Köppen*: i. m. 1003—1004.

(Valószínűleg indoeurópai jövevényszavak ezek a finnugorban.²¹) Köppen ebből egyrészt az indoeurópai-finnugor rokonságra gondolt, amely később nem bizonyult helytállóan. Másrészt viszont arra figyelmeztetett, hogy a méh és a méhészet régen ismeretlen volt Szibériában, az első méhcsaládot az orosz telepesek hozták ide a XVIII. század végén.²² Ebből arra következtetett, hogy a finnugor (szerinte a közös finnugor-indoeurópai) őshaza csak Európában lehetett, az Uráltól keletre semmiképpen. Ez az elképzelés — más adatokkal is megtámogatva — igen népszerű lett Finnországban²⁴ és Magyarországon is.²⁵ A finnek általában az Oka és a Középső-Volga vidékét tartják az őshaza helyének, míg a magyar kutatók a Középső-Volga mellett elsősorban a Káma völgyét veszik számításba.

Köppen érveit azonban ma már semmiképpen nem tarthatjuk megalapozottnak. *F. Linnus* észt néprajzkutató igazolta, hogy a méhet és a mézet már időtlen idők óta ismerték Szibériában az orosz hódítás előtt is, az oroszok csupán a házi méhészetet honosították itt meg. A vadméhek odúiból való mézgyűjtéssel, az ún. erdei méhészettel korábban is foglalkoztak Szibéria lakói. A ‚méh‘ szó pedig nyilvánvalóan a vadméhet (poszméhet) is jelenthette. Ennek alapján tehát nem lehet kirekeszteni Szibériát az őshaza számbajöhető területei közül.²⁶

F. Linnuséval nagyjából egy időben jelent meg *A. Hämäläinen* dolgozata, aki a belső-ázsiai népek ősi méhészetére hívta fel a figyelmet *J. G. Ramstedt* szóbeli közléséből egy 800 körüli japán krónika adatára utal,

²¹ L.: MSzFE, II. 429—430., 443—444. — *A. J. Joki* viszont úgy véli, hogy az indoeurópai szavak is származhatnak a finnugorból: Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. MSFOu, 151. (Helsinki, 1973) 284., 373—374.

²² Behrens katonaorvos 1776—1777 telén 30 méhrajt hozatott baskírföldről, az orenburgi kormányzóságból Uszty-Kamenogorszkba. *F. Th. Köppen* lényegtelennek minősíti Pallas azon korábbi adatát, amely szerint Tobolszkban egy méhtenyésztőt talált. (Uo. 1006. Vö.: *P. S. Pallas*: Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs. Teil II. [St. Petersburg 1773] 99.)

²³ *F. Th. Köppen*: i. m. 1007. — A közös indoeurópai és finnugor őshaza helyét Köppen a Volga középső szakasza vidékén sejtette. (Uo.)

²⁴ L.: *H. Paasonen*: Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat der finnisch-ugrischen Völker. Turun Suomalaisen Yliopiston Julkaisnija, B. I/5. (1923); *E. N. Setälä*: i. m.; *Y. H. Toivonen*: Zur Frage der finnisch-ugrischen Urheimat. JSFOu, 56(1952): 1. 41.

²⁵ L.: *Gombocz Zoltán*: i. m. 313.; *Zsirai Miklós*: A magyarság eredete. In: A magyarság őstörténete. Szerk. *Ligeti Lajos* (Bp. 1943) 26.; *Bárczi Géza*: i. m. 286.; *Hajdú Péter*: A magyarság kialakulásának előzményei. Nytud. Ért. 2(Bp. 1953) 21.; *Ua.*: Finnugor népek és nyelvek. (Bp. 1962) 35., 39.; *N. Sebestyén Irén*: Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez. MTA I. Oszt. Közl. 1(1951) 351—406.; *Ua.*: Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker. Acta Ling 1(1951—1952) 273—346.

²⁶ *F. Linnus*: Eesti vanem mesindus. I. Metsamesindus. Deutsches Referat. (Tartu, 1940) 23. („... az a tudósítás, amely arról szól, hogy a méhészetet a tomszki kormányzóságban a XVIII. században honosították meg, kizárólag csak a házi méhészetre vonatkozhat. Ezzel szemben Kuznyeck városától délre és különösen az Északi-Altájban a vadméh és a mézgyűjtés ősi gyökereik.”)

amely szerint ekkor a mai Mandzsúriából vittek méheket Japánba.²⁷ Továbbá azzal érvel, hogy a belső-ázsiai török és mongol nyelvekben a ‚méh’ jelentésű *bal* és a ‚viasz’ jelentésű *avus* szó létét már 1200 körül ki lehet mutatni, így erős kétségeink lehetnek Köppen fentebb említett elgondolása iránt, hogy ti. a méh a XVIII. század vége előtt nem volt honos Szibériában.²⁸ Véleménye szerint ezt igazolja *W. Radloff* feljegyzése is, aki a Telecki tó környékén igen sok vadméhet látott, és széles körű erdei méhészetet talált a fekete-erdei tatárok ‚Küsön’ nevű törzsénél és az Ügön folyó mentén.²⁹ A méhet és a mézet jelentő itteni tatár szavak (*argi* és *pal*) ugyanis nem származhatnak az oroszból, hanem ősi gyökerűek.³⁰ Mindezek alapján *Hämäläinen* így summázza véleményét: „Végezetül tehát úgy tűnik, hogy a Köppen által felhozott bizonyítékok nem igazolják meggyőzően a finnugorok és indoeurópaiak őshazájára vonatkozó feltevését.”³¹

Későbbben a régész *L. R. Kizlaszov* hívta fel a figyelmet a szibériai népek ősi méhészetére.³² (A VI—VIII. századi türk övvereteken például méhek ábrázolását láthatjuk.³³) *V. N. Csernyecov* pedig az 1960-as finnugor kongresszuson tartott előadásában arra mutatott rá, hogy mivel az említett két szó indoeurópai eredetű a finnugor nyelvekben, s ez utóbbiak az i. e. II—I. évezredben óriási területeken érintkeztek az indoeurópaiakkal a Volgától az Altajig, ezeket a szavakat ekkor is kölcsönözhatték, tehát azok nem biztosan finnugor koriak.³⁴

²⁷ *A. Hämäläinen*: Beiträge zur Geschichte der primitiven Bienenzucht bei den finnisch-ugrischen Völker. JSFOu, 47(1935) 34.

²⁸ Uo.

²⁹ „A Feketeerdő lakónak egy másik, sokkal jelentősebb kereseti forrását alkotják a méhkaptárak és a cédruspép. A hatalmas erdőségekben számtalan vadméh-raj él, amelyek az odvas fába építik sejtjeiket és gazdagon mézelnek. A tatárok ezeket a méhrajokat a mézzel együtt kiszedik és eladják az orosz kereskedőknek.” L.: *W. Radloff*: Aus Sibirien, Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten. Bd. I. (Leipzig, 1884) 367—368. — Az innen nem messze levő Ügön folyó vidéki méhészetéről: Uo. 101.

³⁰ *J. Klinge*: Die Honigbäume des Ostbaltikums und die Beutkrieffern Westpreusens. Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig, 10(1899) 223. (*A. Hämäläinen*: i. m. 34. 2. j. alapján idézem.)

³¹ Uo. 34.

³² *L. R. Kizlaszov*: Taštykskaja epoha v istorii Hakassko-Minusinskoj kotloviny. (Moszkva, 1960) 175. — Az Európa és Ázsia határán élő baskírok ősi gyökerű erdei méhészetéről l.: *S. I. Rudenko*: Baskiry Istoriko-etnograficeskie očerki. (Moszkva-Leningrád, 1955) 96—100.; *Tagán Galimásán*: A baskírok életmódja. Ethn. 46(1935) 121. (Az Urál mindkét oldalán élő baskírok esete jól példázza, hogy a méhészetnek ez a formája nem korlátozódott csupán Európára.)

³³ *S. V. Kiseljov*: Drevnjaja istorija Južnoj Sibiri. MIA, 9. (Moszkva, 1949) 301. L., t. 21.

³⁴ *V. N. Černecov*: K voprosu o meste i vremeni formirovanija ural'skoj (finno-ugro-samodij'skoj) obšćnosti. CIFU (Bp. 1963) 406. — Aligha lehet kétséges, hogy rendkívül széles körben elterjedt vándorszók ezek. A ‚mész’ például (*miet alakban a tohár nyelvből a kínaiba is átkerült. L.: *V. V. Ivanov*: „O drevnejših kontaktah kitaj'skogo jazyka s indoevropejskim” c. előadásról szóló beszámolót a SE 1974. évi 6. számában. (143.)

A ‚méh’ és ‚méz’ szóra való hivatkozások sora azonban a nyilvánvaló cáfolatok ellenére sem szakadt meg. *E. Itkonen* például úgy véli, hogy az uráli őshaza nagy részének azért kellett Európában lennie, mert a méh Ázsiában csak olyan délen tenyésztett, ahol a finnugorok soha nem járhattak, s a finnugor-indoeurópai kapcsolatok színhelye sem lehetett Szibéria.³⁵ Ezzel szemben ma már aligha lehet kétséges, hogy a finnugorság déli — minden bizonnyal indoeurópai — kapcsolatai igen élénkek voltak az újkőkorbán és a bronzkorbán mind Kelet-Európában, mind Nyugat-Szibériában.³⁶ A távoli népeiségeket összefűző kapcsolatok szemléletes példáját szolgálják az ún. szejma-turbinói típusú i. e. XVI—XIV. századi bronztárgyak, amelyek valahol az Irtyis és Ob közötti területen (nagyjából a mai Omszk és Tomszk közötti vidékeken) készültek, s onnan kerültek a kelet-európai finnugorokhoz.³⁷ A finnugorság kapcsolatai ekkor egészen az Altaj vidékéig kitapinthatók.

A fentiek értelmében a ‚méh’ és ‚méz’ szóból levont őstörténeti következtetéseket végképp ki kell iktatnunk az őshazakutatás tudományos érvei közül. (Az őshaza helyének meghatározásában az állatnevek egyébként is alig használhatók. Jóval alkalmasabbak erre az ősi fanevek.³⁸)

3.

A régészeti emlékegyéből leszűrhető tanulságokat az utóbbi évtizedekben is gyakran a régi őshaza-elképzelésekhez igyekeztek idomítani. Így például *Molnár Erik* Castrén szajáni elméletét kísérte meg újjáéleszteni azzal, hogy a Szaján-Jeniszej-vidéki rézkori *afanaszevói* régészeti műveltséget (i. e. III. évezred közepe — II. évezred eleje) hozta kapcsolatba az uráli ősnéppel.³⁹ Elgondolását azonban sem a régészet, sem pedig a nyelvtudomány, néprajz vagy embertan adatai nem erősítik meg. Az *afanasze-*

³⁵ *E. Itkonen*: Zur Geographischen Ausdehnung der Finnisch-ugrischen Urheimat. UAJb. 41(1969) 304.

³⁶ *P. N. Tret'jakov*: Finno-ugry, balty i slavjane na Dnepre i Volge. (Moszkva-Leningrád, 1966) 88., 94., 101.; *V. N. Černecov*: Drevnjaja istorija Nižnego Priob'ja. MIA. 35 (Moszkva, 1953) 68.

³⁷ *Fodor István*: Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. Szabolcs-Szatmári Szemle 8(1972): 2. 111—112.; *Ua.*: Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte. MFMÉ 1971/2.(1974) 176—177., irodalommal.

³⁸ *Hajdú Péter*: Hol volt az uráli őshaza? In: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. *Benkő Loránd*. Nytud. Ért. 40. (Bp. 1963) 131.; *Ua.*, Észrevételek László Gyula „Őstörténetünk...” c. könyvéhez. Arch. Ért. 91(1964) 123.; *Ua.*: Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Ling. 14(1964) 76—77.

³⁹ *Molnár Erik*: A magyar nép őstörténete. (Bp. 1953) 32. — Az *afanaszevói* kultúráról l.: *S. V. Kisel'jov*: i. m. 14—40.; *Istorija Sibiri*, I. (Leningrád, 1968) 159—162.

vói műveltség semmiképpen nem tartható uráli vagy finnugor hagyaték-nak.⁴⁰

Molnár Erik nézetéhez igen közeli *L. R. Kizlaszov* szinte teljesen visszhang nélkül maradt feltevése,⁴¹ bár munkájában csupán eléggé kis teret szentel a finnugor őshaza kérdésének. Ebben rövidre fogva azt fejtegeti, hogy a Minuszinszk-vidéki *dinlinekben* — akik szerinte az i. e. VII—III. századi *tagár* régészeti műveltség lakosságát alkották — ugorokat, pontosabban ősosztjakokat kell látnunk. (Gondolatmenete itt kapcsolódik Molnár Erikéhez. Ezenkívül módszerükben is van hasonlóság: mindketten igen kemény bírálatban részesítik és elutasítják az életföldrajzi szakak őstörténeti hasznosítását.) Későbbben, a *tastik* kor elején — az I. század közepe körül — Minuszinszk-vidéki szállásterületek nagy részét idegen jövevények foglalják el, s ők nyugatra, az Ob folyó mellékére vándorolnak, ahol különféle helyi népcsoportokkal keverednek. Óvatosan fogalmazott véleménye szerint ez utóbbiak közé tartoztak a vogulok is, akik népi műveltségük jelentős részét az osztjakoktól kölcsönözték, s ugor nyelvükhöz is minden bizonnyal nyelvcsere útján jutottak. A Jeniszej-vidéki ugorság egy része azonban továbbra is régi lakóhelyén maradt. Ezek későbbben ősi nyelvüket a számbeli túlsúlyban levő törökségével cserélték fel. Ilyen eltörökösödött ugorokat lát Kizlaszov a barabai tatárokban, az észak-altáji törökökben és a hakaszokban. A szerző feltevéseinek sorát főként a Minuszinszk-vidéki *tastik* kultúra (i. e. I. sz. — i. sz. V. sz.) sírjaiban lelt, agyagból készült halotti maszkokra építi, melyeket az obi-ugorok halotti szemfedőivel vet egybe.

Az obi-ugor halottas szokások e vonásának gyökerei azonban egészen másfelé ágaznak, mint azt Kizlaszov vélte. A régészeti és néprajzi anyagban semmi jel nem mutat arra, hogy náluk valaha is készítették volna a *tastik*-koriakhoz hasonló agyag maszkokat.⁴² Emellett a történészek vizsgálódásai sem valószínűsítik, hogy a kínai forrásokban említett *dinlin* (vagy *tingling*) népcsoport az ugorsággal lett volna azonos.⁴³ A fenti elgondolás ellenérveit azonban még jó néhányval lehetne szaporítani. Nyilvánvalóan ezért nem szegődtek később híveivé sem a régészek, sem pedig a rokontudományok képviselői. (Csupán *T. M. Garipov* és *R. G. Kuzejev* vallotta korábban magáénak.⁴⁴)

⁴⁰ Vö.: *Czeglédy Károly—Hajdú Péter* (szerk.): i. m. *Diószegi V.*, A magyarság eredetének kérdéséhez. Ethn. 65(1954) 244—253.

⁴¹ *L. R. Kizlaszov*: i. m. 166—177.

⁴² *Fodor István*: Honfoglaláskori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. FA 24(1973) 173.

⁴³ *Czeglédy Károly*: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 8. (Bp. 1969) 150.

⁴⁴ *T. M. Garipov—R. G. Kuzejev*: „Baškiro-mad’jarskaja” problema. (Kratkij obzor osnovnyh istočnikov) AEB, I. (Ufa, 1962) 342. — Ennek alapján *Németh Gyula*

A fentiek mellett talán nem érdektelen azt sem megemlíteni, hogy *Munkácsi Bernát* feltevése, amely szerint „a finn—magyar népek ősi házáját a Kaukázus északi táján elterülő erdős vidékek és vízben, fűben bővelkedő mezőségek alkották”,⁴⁵ nem talált — tudomásom szerint — számottevő régész követőre.

4.

A magyar régészek között korábban (s helyel-közzel még ma is) a *kámai vagy volga-kámai őshazaelmélet* örvendett a legnagyobb népszerűségnek. Ennek az életföldrajzi adatokon nyugvó elgondolásnak — mint említettük — *Tallgren* vetette meg a régészeti alapját. Magyarországon különösen az a feltevés hatott megtermékenyítően, amely szerint az i. sz. 600-ig tartó, s akkor a Káma vidékéről eltűnő *pjánobori műveltség* a magyarsággal hozható kapcsolatba, akiknek hosszú vándorútja ekkor vehette kezdetét. Mivel pedig a pjánobori műveltség a koravaskori *ananyinóiból* nőtt ki, az pedig a még korábbi kelet-oroszországi bronzműveltségből, *Tallgren* ezt az egész műveltségi láncolatot az ősmagyarsághoz kapcsolta.⁴⁶ A pjánobori műveltség és a honfoglaló magyarság hagyatéka közti távolságot *László Gyula* az adatok gyarapodásával áthidalhatónak vélte, s rá is mutatott jó néhány figyelemre méltó párhuzamra.⁴⁷ Honfoglalóink viseletének egy-két eléggé távoli párhuzamára *Dienes István* utalt.⁴⁸ A két hagyatékot összekapcsoló hiányzó láncszemeket azonban az újabb kutatások sem adták a kezünkbe. Ellenkezőleg: egyre több olyan hiteles adat birtokába jutunk, amelyek ellene szólnak e genetikus kapcsolatnak. Ezek alapján aligha lehet kétséges, hogy a pjánobori és ananyinói kultúra,

elutasító véleménye: Magyar törzsnevek a baskiroknál. NyK 68(1966) 38.; *Ua.*: Ungarische Stammensnamen bei den Baschkiren. Acta Ling. 16(1966) 6.; *Ua.*, Vengerskie plemenne nazvanija u baškir. AEB, IV. (1971) 252. — *R. G. Kuzeev* azonban új könyvében már nem fogadja el Kyzlasov elgondolását: Proishozhdenie baškirkogo naroda. (Moszkva, 1974) 400.

⁴⁵ *Munkácsi Bernát*: A magyar őshaza kérdése. In: *ifj. Kodolányi János* (szerk.) i. m. 219. Nyelvészeti bírálatára l.: *Zsirai Miklós*: Finnugor rokonságunk, 130.; *Hajdú Péter*: A magyarság kialakulásának előzményei, 68—69.

⁴⁶ *A. M. Tallgren*: L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale. SMYA, 31(1919)184.

⁴⁷ *László Gyula*: Östörténetünk. 19.; *Ua.*, Hozzászólása. In.: *Czeplédy Károly—Hajdú Péter* (szerk.): i. m. 40.; *Ua.*: A kenézliói honfoglaláskori ijtegez. FA 7(1955) 122. — A pjánobori-ősmagyar azonosságot vallotta *Moór Elemér*: Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes. Acta Ethn. 2(1951) 134—136.; *Ua.*: Die Ausbildung des ungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte, VII. Acta Ling. 10(1960) 390—391. Régészeti szempontból azonban munkái használhatatlannak, mivel azok a legtöbb esetben a régészeti adatok félreértésén alapulnak. — Az ananyinói és a pjánobori műveltség ősmagyar voltát korábban *Deér József* utasította el: A magyarság a nomád kultúrközösségben. In: Magyar Művelődéstörténet, I. (Bp. é. n.) 40.

⁴⁸ *Dienes István*: Hozzászólás. Arc. Ért. 96(1969) 117.

valamint az ezeket megelőző kámai bronzműveltség semmiképpen nem tartható ősmagyar, illetve előmagyar hagyatéknak. Sokkal valószínűbb, hogy e műveltségek lakossága a permi és részben a volgai finnugorok elődeinek tekinthető.⁴⁹

Az észti és finn régészek körében napjainkig változatlanul sok követője van az *Almgren* által megfogalmazott tételnek, amely szerint a Skandináviától az Urál hegységig, illetve az Obig terjedő újkőkori *fésűs edényművesség* kultúrájának népessége finnugor volt. Ezt az elgondolásukat a hagyományos volga-kámai őshazaelmélettel úgy kapcsolják össze, hogy felteszik a finnugor nyelvcsalád korai — átmeneti kőkori — felbomlását, s így véleményük szerint már megmagyarázható, hogy a legkorábbi edényművességet létrehozó kelet-európai finnugorság ilyen óriási területeket tartott megszállva. A régészek⁵⁰ mellett ezt az álláspontot képviseli a nyelvészek (az észti *P. A. Ariste*,⁵¹ a finn *E. Itkonen*⁵²), néprajzkutatók és az antropológusok (a finn *K. Vilku*,⁵³ az észti *K. Mark*⁵⁴) jelentős része is. Itt nincs terünk valamennyi régész-kutató — egyébként egymáshoz igen közeli — gondolatmenetének ismertetésére, csupán *H. Moora*, *L. Jaanits* és *C. F. Meinander* nézetére térünk ki igen röviden.

H. Moora úgy vélekedik, hogy a balti finnek elődei már az i. e. III. évezred második felében a Kelet-Baltikumban laktak, tehát ekkorra már lényegében befejeződött a finnugor egység felbomlása. Lehetségesnek tartja, hogy a főbb finnugor nyelvcsoportok kialakulása már az átmeneti kő-

⁴⁹ *V. F. Gening*: Istorija naselenija Udmurtskogo Prikam'ja v p'janoborskuju epohu. I. V. A. U. 10. (Sverdlovsk-Iževsk, 1970) 195—209.; *W. E. Wladykin*: Die frühen Perioden der Ethnogenese der Udmurten (Wotjaken). Acta Ethn. 21(1972) 239—244., irodalommal.; *G. A. Arhipov*: Marijcy IX—XI. vv. (Joškar-Ola, 1973) 87—91., 100—107.; *Fodor István*: *V. F. Gening* könyvének ismertetése. Arch. Ért. 100 (1973) 289.

⁵⁰ *Almgren* után a finn *Julius Ailo* szegődött ennek az elméletnek a hívévé. Szerinte a kőkorban a Botteni-öböltől az Urálig és a Jeges-tengertől Közép-Oroszországig terjedő területen finnugorok laktak. L.: *J. Ailo*: Die Dauer der Steinzeitkultur in Norden. In: Opuscula archaeologica Oskari Montelio septuagenario dicata. (Stockholm, 1913) 18. Elgondolását később *Aarne Ayräpää* építette tovább, megtoldva még azzal, hogy a fésűs kerámia kori finnugorok a mezolitikus Kunda kultúra népességének utódai voltak: Die ältesten steinzeitlichen Funde aus Finnland. Acta Arch. 31(1950) 41.: *Ua.*: Kulturförhallandena i Finnland före finnarnas invandring. SMyA, 52(1953) 95—98. A bizonyítéknak szánt régészeti anyagot pedig *C. F. Meinander* közölte: Die Kiukaiskultur, SMyA, 53(1954); *Ua.*: Die Bronzezeit in Finnland. SMyA, 54(1955). — A fajelmélet alapján álló munkáiban a német *Gustaff Kossina* is finnugornak tartotta a fésűs kerámia kultúrájának lakosságát: Die Indogermanen. *Manus Bibl.* 26. (Leipzig, 1921) 58—61. Bírálataát l.: László Gyula: Östörténetünk... 81.

⁵¹ *P. A. Ariste*: Formirovanie pribaltijsko-finnskih jazykov i drevnejšij period ih razvatiya. VEIEN. (Tallinn, 1956) 5—27.

⁵² *E. Itkonen*: Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspektive eines Linguisten. UAJb. 32(1960) 2—42.

⁵³ *K. Vilku*: När kommo östersjöfinnarna till Baltikum? Folk-Liv. 12—13. (Stockholm, 1947—1948) 15—43. (Vö.: *Korompay Bertalan*: i. m. 10—11.)

⁵⁴ *K. Mark*: Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Stadtpunkt der Anthropologie. (Tallinn, 1970) 90., 105.

korban (i. e. X—V. évezred) megkezdődött, amikor Kelet-Európa erdős övezetének benépesítése megtörtént. Erre a területre szerinte két fő irányból érkeztek a betelepülők: dél—délnyugati irányból és keletről, az Urál és Nyugat-Szibéria felől. Ez utóbbi népesség mongoloid embertani típusú volt, a déli felvándorlók pedig europidok. A kétféle népesség keveredéséből alakult ki az erdővidék középső és déli részein a finnugorság, legészakibb övezetében pedig a zömmel keleti eredetű lappok, azoktól keletrre a szamojédok éltek. E népcsoportok élete az újkőkorban (i. e. IV—III. évezred), sőt az i. e. II. évezred végéig szinte háborítatlan volt, nagyobb népmozgásokkal területükön nem számolhatunk. Véleménye szerint tehát kimutatható a baltikumi fésűs kerámia újkőkori lakossága és a későbbi közfinnek közötti kontinuitás.⁵⁵

Lényegében ugyanezt a nézetet osztja *L. Jaanits* is. Ő is úgy véli, hogy a finnugor egység már a mezolitikumban felbomlott, s a keletről érkező népességben, amely az i. e. III. évezredi ún. tipikus fésűs kerámia kultúrájának hordozója volt, a balti finnség elődeit láthatjuk.⁵⁶ A valamivel északabbi Sperrings kerámia népessége véleménye szerint a protolappokkal azonosítható.⁵⁷

C. F. Meinander 1972-ben, Moszkvában tartott előadásában arra figyelemztetett, hogy az ősi finnugor egység és a finnugorság családfája csupán nyelvészeti konstrukció, a néptörténeti folyamatok valószínűleg más-képpen mentek végbe. Szerinte nem abból az alaptételből kell kiindulnunk, hogy a finnugor ősnép szétköltözött az egykori őshazából, hanem abból, hogy Európa északkeleti részét (Finnországot és a Kelet-Baltikumot is ideértve) az újkőkortól kezdve nyelvi és etnikailag különféle népcsoportok lakták, akik közt az állandó kapcsolatok során terjedt el a finnugor nyelv. (A finnugor nyelvek kialakulását tehát nem a családfeelmélet, hanem a hullámelmélet alapján képzei el.) A nyelvi egységesülés korát a fésűs kerámia idejére (tehát az i. e. IV—III. évezredre) teszi. Szerinte nem vándoroltak jelentős népcsoportok keletről Kelet-Baltikumba.⁵⁸

⁵⁵ *H. A. Moora*: Voprosy složenija estonskogo naroda i nekotoryh sosednih narodov v svete dannyh archeologii. VEIEN (Tallinn, 1956) 59—64.; *Ua.*: Zur ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme. SMyA, 59(1958): 3. 7—17.

⁵⁶ *L. Ju. Jaanits*: K voprosu ob etničeskoj prinedležnosti neolitičeskogo nase-lenija territor Estonskoj SSR. VEIEN (Tallinn, 1956) 146—161.; *Ua.*: Poselenija epohi neolita i rannego metalla v priust'e r. Emajugi (Estonskaja SSR). (Tallinn, 1959) 370—371.; *Ua.*: Die Frühneolithische Kultur in Estland. CSFU, II. (Helsinki, 1968) 24.; *Ua.*: Drevnejšie kul'turnye grupy na territorii rasprostranenija pribaltijskih finnov. In: Voprosy finno-ugrovedenija, VI. (Szaranszk, 1975) 416—419.

⁵⁷ *Ua.*: K. voprosu ... 160.

⁵⁸ *C. F. Meinander*: Problema proischoždenija finno-ugrov po dannyh archeologii. In: Etnogenez finno-ugorskih narodov po dannyh antropologii. (Moszkva, 1974) 18—28. — Korábban — marrista alapon — többek között *A. V. Šmidt* tagadta a finnugor őshaza és ősnép létét: O rabotah russkih archeologov po finnam. Soobščenija GAIMK, 1932: 3—4. 37.

A fenti nézetekkel ellentétben az utóbbi két évtized régészeti kutatása egyértelműen igazolta, hogy a fésűs-gödröcskés edénművesség több újkőkori népi-kulturális egységre volt jellemző, s ebben az időszakban jelentős népmozgásokra következtethetünk elterjedési területén.⁵⁹ Ezek közül az egyik legfontosabb az i. e. 2000 körüli vándorlás lehetett, amikor a Középső-Volga vidékéről az ún. voloszovói műveltség lakossága nagy lendülettel nyugat felé vándorolt, s viszonylag rövid idő alatt elérte a Baltikumtól nem messze levő vidékeket. A régész kutatók többsége a nyugat felé húzódó finnugorságot látja bennük.⁶⁰ A nyelvészek többsége pedig újólaj arra figyelmeztet, hogy nincs okunk megtagadni az ősnyelvi hipotézist, s az areológiai kutatás fontossága egyáltalán nem teszi fölöslegessé vagy korszerűtlenné a családfaelméletet.⁶¹

Nem térek itt ki az észtországi, átmeneti kőkori *Kunda* kultúra (i. e. VII. évezred) kérdésére, mivel László Gyula és Hajdú Péter részletesen ismertette az ezzel kapcsolatos elképzeléseket.⁶² Ma már fel sem merülhet annak lehetősége, hogy ez a műveltség a bizonytalan időrendű, de mindenképpen fiatalabb uráli Sigir-kultúrából származik, amint azt A. Ja.

⁵⁹ A kelet-európai fésűs kerámia kulturális egységét M. E. Foss cáfolta meg, s három önálló egységre osztotta azt (volga-okai, urál-kámai és kelet-balti csoport): *Drevnejšaja istorija severa Evropejskoj časti SSSR, MIA, 29. (Moszkva, 1952) 153–193.* — Később P. N. *Tret'jakov* csupán az urál-kámai csoportot tartotta finnugor hagyatéknak, szerinte az itteni népesség a neolitikum végén és a bronzkor elején nyugat felé vándorolt (voloszovói kultúra): U istokov etničeskoj istorij finno-ugorskih plemjon. SE, 1961. 2. 78–79. — Ezzel szemben V. *Luho* a volga-okai csoportban látott finnugorokat, a másik két csoport lakosságát indoeurópaiaknak tartotta: *Die kammerkeramische Kultur und die finno-ugrische Frage.* CSFU, II. (Helsinki, 1968) 56–57. — Legutóbb N. N. *Gurina* a hatalmas területet magába foglaló fésűs-gödröcskés edénművesség legősibb vidékének a Volga—Oka folyóközt jelölte meg, ahonnet véleménye szerint az i. e. IV. évezred közepén vándorolt északra és északnyugatra e műveltség lakossága. A fésűs-gödröcskés kerámia népességében finnugorokat sejt, arra alapozva vélekedését, hogy itt később ennek a nyelvcsaládnak a népei éltek. L.: O nelite s jamočno-grebenčatoj keramikoj i nekotoryh voprosah etnogeneza. In: *Sibir' i jejo sosedi v drevnosti. Drevnjaja Sibir',* vyp. 3. (Novoszibirszk, 1970) 251–258. — A műveltség új összefoglaló feldolgozása: V. P. *Tret'jakov: Kul'tura jamočno-grebenčatoj keramikij v lesnoj polose Evropejskoj časti SSSR. Leningrad. 1972.* — Az újkőkori népmozgásokról l. még: N. N. *Gurina: K voprosu o nekotoryh obščih elementah material'noj kul'tury neolitičeskih plemjon Urala i Pribaltiki. In: V. Ural'skoe arheologičeskoe soveščanie. (Syktyvkar, 1967) 17.; V. P. Tret'jakov: Kem ostavleny pamjatniki „galičskoj kul'tury”. In: Sibir' i jejo sosedi... 249–250.*

⁶⁰ P. N. *Tret'jakov: Finno-ugry, balty i slavjane... 49–57.; A. H. Halikov: Drevnjaja istorija Srednego Povolž'ja. (Moszkva, 1969) 92., 378.; O. N. Bader: Bassejn Oki v epohu bronz. (Moszkva, 1970) 39.; Fodor István: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Rég. Füz. Ser. II. No. 15. (Bp. 1973) 17–18.*

⁶¹ B. A. *Serebrennikov: Prajazyk kak neobhodimaja model'. CQIFU, I. (Bp. 1975) 65–69.* („... új nyelvek keletkezése más nyelvekkel való keveredés eredményeképpen, amikor az integrációs küszöböt elért rokon vagy nem rokon nyelvek érintkeznek egymással — ez fikció”. 67.); *Honti László: Az alapnyelvi rekonstrukciók kérdéséről. In: Az etimológia elmélete és módszere. Szerk. Benkő Loránd és K. Sal Éva. Nytud. Ért. 89. (Bp. 1976) 131–137.; Ua.: On the Question of Proto-Language Reconstruction. NyK 77(1975) 125–135.; Hajdú Péter: Areológia és urálistika. NyK 77(1975) 147–152.*

⁶² *László Gyula: Őstörténetünk... 81–103.; Hajdú Péter: UAJb. 41., 261.*

Brjuszov két évtizeddel ezelőtt feltételezte.⁶³ Az is egészen bizonyos, hogy a kundaiak keletre vándorlásával sem számolhatunk, amint azt R. Indreko vélte.⁶⁴ Ezért az ún. „kunda-sigiri problémát” alighanem végképp kiiktathatjuk a finnugor őshaza kérdéseinek sorából.

László Gyula elmélete szerint az uráliak elődeit a Közép-Lengyelországtól az Oka folyóig húzódó késői őskőkori szvidéri műveltségben kell keresnünk. E népesség egy-egy csoportja északra (Kunda-kultúra) és keletre (Sigir-kultúra) vándorolt. Az előbbieken a lappok, az utóbbiakban pedig a szamojédok elődeit sejtí. Az újkőkorbán a szvidéri területek lakosága hozta létre a fésűs-gödröcskés edénydíszítés kultúráját, melynek nyugati csoportjában (a Kelet-Baltikum területén) a közfinnek, az okai csoportban a permiek és ugorok hagyatékát sejtethjük, a kettő közötti területen pedig a volgai finnek szállásai voltak. Az uráli fésűs edénydíszítés elterjedése pedig az ősszamojédok lakóhelyét jelöli. A finn és észt kutatókhoz hasonlóan László Gyula is úgy véli, hogy az újkőkorbán semmiféle jelentősebb népmozgással nem számolhatunk a kelet-európai erdőövezetben. Az ugor együttélés színhelyét a volga-okai voloszovói műveltségben látja, az ősmagyarág néppé formálódásának területét pedig a Középső-Volga jobb partjának ligetes sztyeppés vidékeire teszi, az ő hagyatékuknak tulajdonítja későbbben a III—VII. századi imenykovói kultúrát.⁶⁵

László Gyula feltevése elsősorban nem a régészeti, hanem az életföldrajzi szókészletből leszűrt tanulságokon alapszik. Régészeti érveit az újabb kutatások a következő fontos kérdésekben nem igazolták: 1. Az Urál vidékének benépesülése igen korán. már a középső őskőkorbán megkezdődött.⁶⁶ Az átmeneti kőkorbán már számottevő népesség lakta,⁶⁷ a korai újkőkorbán pedig (az i. e. IV. évezredben) a kor viszonyaihoz képest igen sűrűn lakott volt, különösen az Uráltól keletre eső területsáv.⁶⁸ Ezért az

⁶³ A. Ja. Brjusov: Očerki po istorii plemjon exropejskoj časti SSSR v neolitičeskuju epohu. (Moszkva, 1952) 25—41.; *Ua.*: K voprosu o zaselenii Severa evropejskoj časti SSSR v neolitičeskuju epohu. KSIIMK, 49(1953) 8—12.

⁶⁴ R. Indreko: Die mittlere Steinzeit in Estland. (Stockholm, 1948) 408. *Vö.*: P. N. Tret'jakov: Finno-ugry, balty i slavjane... 23.; N. N. Gurina: i. m. 17—18.; Fodor István: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája. Arch. Ért. 98(1971) 254.

⁶⁵ László Gyula: Őstörténetünk... 111—196.; *Ua.*: Über die Grundfragen der uralischen Urheimat. CSIFU, II. (Helsinki, 1968) 35—40.; *Ua.*: K voprosu o formirovanii finno-ugrov. In: Problemy archaeologii i drevnej istorii ugrov. (Moszkva, 1972) 7—9.

⁶⁶ O. N. Bader: Le Paléolithique dans l'Oural et le peuplement du Nord. Trudy VII. MKAEN, 5. (Moszkva, 1970) 385—390.; *Ua.*: New Data on the Original Inhabitation of North-East Europe. Quartä, 19(1968) 181—197.; *Ua.*: Drevnejš zaselenije Severnoj Evropy človekom v svete novyh dannyh. KSIA, 126(1971) 3—13.; Fodor I., Vázlatok... 31—32.

⁶⁷ G. N. Matjušin: Mezolit Urala. In: Doklady i soobščeniya arheologov SSSR. (Moszkva, 1966) 72—74.; G. M. Burov: Drevnij Sindor. Moszkva, 1967.

⁶⁸ V. N. Černecov: Naskal'nye izobraženija Urala, II. SAI, vyp. V4—12. (Moszkva, 1971) 111.

Ural késői benépesedésére hivatkozva nem lehet ezt a vidéket eleve kikapcsolni a finnugor őshazaként számbajöhető területek közül, amint azt László Gyula teszi. 2. A szvidéri kultúra csak egy későbbi fésűs-gödröcskés műveltséggel hozható kapcsolatba, a volga-okaival. Ez azonban semmiképpen nem lehetett finnugor népiségű, mivel területét az i. e. 2000 körül a keletről ideáramló voloszovóiak foglalták el, akiknek műveltségi hagyományai a későbbi finnugorokig követhetők.⁶⁹ 3. Kelet-Európa erdős vidékein az újkőkorbán igen jelentős népvándorlásokkal kell számolnunk, melyek közül az egyik legjelentősebb a voloszovóiak említett nyugatra vándorlása volt az újkőkor végén. 4. A késői időszakból a korábbi felé való régészeti nyomozás (a retrospektív módszer) egyre több adattal igazolja, hogy az uráli, illetve finnugor népek ősei már az i. e. IV. évezred elejétől az Ural vidékén éltek. Különösen fontos, hogy az i. e. IV—III. évezredi uráli sziklarajzok elemeit fellelhetjük a vele egykorú helyi régészeti műveltség tárgyain, főként az edények díszítésén, valamint a jóval későbbi obi-ugor népművészetben is.⁷⁰ 5. A finnugorsághoz köthető uráli újkőkori műveltség nem eredeztethető az Oka-vidéki szvidéri kultúrából.⁷¹

5.

A finnugor régészet művelőinek jelentős része elfogadja a nyelvészek azon álláspontját,⁷² hogy a finnugorság legrégebb szállásait az újkőkori hagyatékban lelhetjük fel.⁷³ A nyelvészek arra építik vélekedésüket, hogy az

⁶⁹ P. N. *Tret'jakov*: U istokov... 82.

⁷⁰ V. N. *Černecov*: Naslkal'nye izobraženija Urala, I. (Moszkva, 1964. 19—27., II. köt. 110—111.; *Ua.*: Nyugat-szibériai sziklarajzok. *Ethn.* 70(1959) 3—11.

⁷¹ *Ua.*: K voprosu o složenii ural'skogo neolita. In: *Istorija, arheologija i etnografija Srednej Azii.* (S. P. Tolstov-émlékkönyv.) (Moszkva, 1968) 41—53.; O. N. *Bader*: Ural'skij neolit, In: *Kamennyj vek na territorii SSSR.* MIA, 166, (Moszkva, 1970) 157—171.; *Ua.*: Volgo-kamskaja etnokul'turnaja oblast' epohi neolita. MIA, 172. (Moszkva, 1973) 105. — A fentiek értelmében nem igazolódott *Harmatta János* azon feltevése sem, hogy a finnugorok őshazája a Volga—Oka vidékén volt a felső őskőkorbán és az átmeneti kőkorbán, s az innen eredő Kunda és Sigir műveltség az őslappok és az özszamojedok hagyatéka lenne: *Régészet, nyelvtudomány és őstörténet.* Arch. Ért. 94(1967) 215—216.

⁷² L. pl.: *Hajdú Péter*: Néprajz és Nyelvtudomány, 12(1968) 5—6. — Újabbán azonban — amint arra legutóbb O. N. *Bader* is rámutatott — egyre több kétségünk támadhat aziránt, hogy az illető uráli-finnugor kori szavak újkőkori állapotokat tükröznek. A fonást, evezőt, íjat és nyilat (ezzel együtt a fúrást is) már az átmeneti kőkorból adatolni tudjuk. Nemrég pedig a Vicsегда folyó melletti Visz I. tőzegtelepen az i. e. VII. évezredre — tehát szintén az átmeneti kőkorra — keltezhető sí- és szántalpakat leltek. (Vö.: 91. j.) A „fazék” szó újkőkorhoz kapcsolása pedig tudvalevően nem kötelező érvényű, hiszen nem csupán cserépedényt, hanem például kéreg-, bőr- vagy faedényt is jelenthetett. (Erről legutóbb l.: *László Gyula*: Szófejtés és régészet, 190.) A nyelvi adatok tehát nem szorítják az újkőkor határai közé az őshazát kutató régészetet. Egyelőre azonban talán mégis ésszerűbb lehetőleg ezen az időhatáron belül maradni, mivel a jelenleg ismert átmeneti kőkori emlékekanyag nem szolgáltat elegendő alapot a néptörténeti folyamatok vizsgálatához.

⁷³ L. pl.: P. N. *Tret'jakov*: Finno-ugry, balty is slavjane... 37—38.; L. *Ja. Kri-*

uráli-finnugor alapnyelv szókészlete (szán, ij, nyíl, fúró, hótalp, tű, ár, fon, evez, enyv stb.) az újkőkor viszonyait tükrözi. A régészek pedig főként arra hivatkoznak, hogy ebből az időszakból áll rendelkezésünkre a legkorábbi jelentős mennyiségű leletanyag, melynek összehasonlító vizsgálata már alapot adhat néptörténeti következtetések levonására. Másrészt pedig a késői finnugor hagyaték retrospektív vizsgálata is ebbe az időbe, közelebbről az *uráli újkőkori kultúra* területére visz bennünket.

Az uráli újkőkori műveltség a hegység két oldalán terült el, ideje az i. e. IV—III. évezredre tehető. Jellemző vonásait: négyszögletes alaprajzú, földbeásott házak; csúcsos aljú edények, melyek felületét fésűs benyomatok díszítik; csont harpunák és nyílcsúcsok; a településeket kizárólag a tavak és folyók partján találjuk; okkerfestéssel beszórt temetkezések; sziklarajzok stb. Az Urál keleti és nyugati oldalának emlékanyagában az egységet igazoló jegyek mellett jelentős különbségeket is találunk; a keleti területen az apró, mikrolitikus kőeszközök a jellemzőek, melyeknek csak az egyik oldalát retusálták; az edények anyagába gyakran porrá tört zsirkövet gyúrtak, felületüket sok esetben az ún. férc-dísz borítja (pálci-kával húzott, egyenetlen mélységű vonalak), de gyakori a hullámvonal is, míg a hegyháttól nyugatra szinte kizárólag a fésűs benyomatok díszítik az edények palástját; a kőeszközök előállításának hagyományai is mások voltak, itt jóval nagyobb, makrolitikus eszközök (vésők, kaparók, balták) a jellemzőek.⁷⁴

A két terület közti különbségek közül a fentiekén kívül különösen ezt kell kiemelnünk, hogy az i. e. IV. évezredre keltezhető legkorábbi újkőkori emlékek mindeddig csak az Urál keleti oldaláról ismeretesek, az Urál nyugati lejtői (a Káma völgyének nagy részét is ideértve) ebben az időben nagyrészt lakatlanok voltak.⁷⁵ Pedig ez utóbbi terület — különösen a Káma völgye — régészetileg igen jól kutatott, sokkal jobban, mint az

ževskaja: Neolit Juznogo Urala i prolema etnokul'turnyh obščnostej. In: Ural'skoe arheologičeskoe soveščanie. (Syktyvkar, 1967) 27.

⁷⁴ O. N. Bader: MIA, 166. 157—171.; *Fodor István*: Vázlatok... 7—12.

⁷⁵ O. N. Bader: MIA, 166., 166.; L. Ja. Krževskaja: Neolitičeskie poselenija na severo-vostoke Baškirii. SA. 1962: 2. 110.; *Ua.*: Neolit Južnogo Urala. MIA, 141. (Leningrád, 1968) 115—116.; V. N. Černecov: Naskal'nye izobraženija... II. 110.; *Ua.*: Opyt vydelenija etnokul'turnyh arealov v Severo-Vostočnoj Evrope i Severnoj Azii. In: Proišoždenie aborigenov Sibiri. (Tomsk, 1969) 115.; G. N. Matjušin: Puti razvitija Južnogo Urala v epohu mezolita i neolita. AEB, IV. (Ufa, 1971) 86—87. — Az uráli neolitikum felosztása V. N. Černecov szerint: 1. kozlovi szakasz: i. e. 4000—3300; 2. jurinói-gorbunovói szakasz: i. e. 3300—2700; 3. čestyjagi szakasz: i. e. 2700—2200. (K voprosu e složenii... 41.) O. N. Bader a második szakasz elnevezését poludjonkaira, a harmadikét pedig Sosnovyj Ostrov-ira módosította. (MIA, 166., 158—159.) — Az említett adatok ismeretében érthetetlen és minden alapot nélkülöz *Bartha Antal* azon megállapítása, amely szerint „jelenleg... az Uráltól az Ob—Jenisej vízválasztóig terjedő hatalmas területen az i. e. IV. évezred legvégénél, vagy inkább a III. évezred elejénél idősebb újabb kőkori emlékek nem ismertek”. L. Magyar őstörténet. (A kutatás módszere.) Magyar Tudomány, 83(1976): 7—8., 432.

Urál keleti oldala, az említett jelenség tehát nem ezek hiányosságával magyarázható. (Korai újkőkori emlékeket csupán a Káma torkolata, s a szomszédos Volga-parti területeken tártak fel.⁷⁶ Ez a vidék azonban az i. e. IV. évezredben nem tartozott az uráli újkőkori műveltséghez, hanem inkább a nyugati területek emlékanyagához fűzték erősebb szálak.⁷⁷)

Az uráli műveltség eszközanyaga a korábbi, átmeneti kőkori hagyományokat követő eljárás alapján készült. E tárgyak legközelebbi párhuzamait az Aral-tó és a Káspi-tenger vidékéről, főképpen az Aral-vidéki kelteminári műveltség területéről ismerjük.⁷⁸ Nem csupán a kőeszközök rokonsága mutat közeli kapcsolatokra, hanem az edények formája és díszítése is. Aligha lehet kétséges, hogy a legkorábbi uráli edényművesség gyökerei e déli területekre vezetnek.⁷⁹ Figyelemre méltó továbbá, hogy Szverdlovszk környékén a keltemináriakhoz hasonló, kerek alaprajzú házat tártak fel a régészek, amely valószínűleg az i. e. IV. évezredből származik. Amennyiben keltezése helyes, úgy ez a legkorábbi feltárt lakóház az uráli újkőkori műveltség területén, s feltehető, hogy kezdetben az uráliak házaikat is déli mintára építették.⁸⁰

Későbbben, az i. e. III. évezredben, már a hegység mindkét oldalát az uráli, vagy másképpen urál-kámai műveltség foglalja el, amely — mint említettük — már számos szállal kapcsolódik a későbbi, finnugornak meghatározható régészeti kultúrákhoz.

A finnugor régészet kutatóinak nagy többsége ma már nem kételkedik abban, hogy az Urál mindkét oldalát magába foglaló i. e. III. évezred i urál-kámai régészeti műveltség a finnugorsággal hozható kapcsolatba (P. N. Tretyakov, A. Halikov, O. N. Bader, V. N. Csernyecov.)⁸¹. Ennek az ősi népességnek az i. e. IV. évezred i elhelyezkedésével kapcsolatban azonban már többféle álláspont alakult ki.

V. N. Csernyecov szerint az uráliak az átmeneti kőkor idején, nagyjából az i. e. 6000—5000 közötti időszakban költöztek az Urál hegység és az

⁷⁶ A. H. Halikov: i. m. 67.

⁷⁷ O. N. Bader: MIA, 166., 166.

⁷⁸ S. P. Tolstov: Po sledam drevnehorezmijskoj civilizacii. (Moszkva, 1948) 72—74.; *Ua.*: Az ősi Chorezm (Bp., 1950) 69—78.; V. M. Masson: Neoliticheskie ohotniki i sobirateli. In: Srednjaja Azija v epohu kamnja i bronzy. (Moszkva—Leninigrád, 1966) 133—145.; A. A. Vinogradov: Neoliticheskie pamjatniki Horezma. MHE, 8. Moszkva, 1968. — A. A. Formozov a Káspi-vidéki hatást tartja jelentősebbnek: O roli zakaspijskogo i priaral'skogo mezolita i neolita v istorii Evropi i Azii. SA, 1972: 1. 22—35.

⁷⁹ V. N. Černecov: K voprosu o složenii... 51—53.; O. N. Bader: MIA, 166., 159.

⁸⁰ O. N. Bader: MIA, 166., 161.; — Az E. M. Bers által feltárt Nižnaja Makuša nevű telepen került ez a ház elő, amelynek keletkezése azonban egyelőre még nem egyértelmű. V. F. Starkov például nem a korai kozlovi, hanem a második periódusba sorolja: K voprosu o periodizacii zaural'skogo neolita. In: Problemy hronologii i kul'turnoj prinadležnosti arheologičeskih pamjatnikov Zapadnoj Sibiri. (Tomszk, 1970) 3.

⁸¹ Vö.: Fodor István: Vázlatok... 4—8. irodalommal.

Ob—Irtis közötti területre délről, az Aral-tó környékéről és a Káspi-tenger keleti partvidékeiről.⁸² (A délről való felvándorlást G. N. Matjusin újabb kutatási is megerősíti.⁸³ Az i. e. 4000 körül kezdődő újkőkori kultúra létrehozói tehát a korábban ide vándorolt uráliak voltak, akik ekkor még csak az Uráltól keletre húzódó területsávot tartották megszállva. Valamivel az i. e. 3500 előtt Csernyecov szerint az uráli népesség jelentős része hatalmas távolságokat megtéve keletre, az Ob—Jeniszej—Angara vidékére, és nyugatra, a Pecsora völgyén, az Onyega-tó vidékén és Karjalán át egészen Észak-Norvégiáig vándorolt. A keletre költözött népcsoportokban az Irtis és Jeniszej között összamojédok, a Jeniszej alsó szakaszán pedig

⁸² V. N. Černecov: On the Problem of Ancient Substratum in the Cultures of the Cirkumpolar Region. Trudy VII. MKAEN, 10. (Moszkva, 1970) 262.

⁸³ G. N. Matjusin: Mezoliticheskie pamjatniki vysokogornyh rajonov Južnogo Urala. In: Problemy arheologii Urala i Sibiri. (Černecov-émlékkönyv. (Moszkva, 1973) 44., 55. — Legutóbbi dolgozatában azonban arra az eredményre jutott, hogy az uráli és a kelteminári kőszkzök (az egyik oldalon vékonyított tuskéjú nyilcsúcsok) hasonlósága csupán az i. e. IV. évezredi kapcsolatokra enged következtetni, nem pedig népi rokonságra. L.: G. N. Matjusin: O nakonečnikah kel'teminarskogo tipa na Urale. In: Pamjatniki drevnejšej istorii Evrazii. (Bader-émlékkönyv.) (Moszkva, 1975) 150—151. — Már dolgozatom lezárása után jelent meg G. N. Matjusin kitűnő monográfiája a Dél-Urál átmeneti kókoráról (Mezolit Južnogo Urala. Moszkva, 1976). Itt csak a szerző népörténeti elgondolását említhetjük meg röviden. Matjusin a Dél-Urál nyugati és keleti oldalán — az eszközkészítési hagyományok különbözősége alapján — két kultúrát különít el. (A nyugati a romanovkai-ilmurzinói, a keleti pedig a jangelkai nevet kapta.) A nyugati kultúra volga-kámai előzményekre megy vissza, a keleti pedig a Káspi-tenger keleti és északi partvidékének mezolitikus műveltségéhez kapcsolódik eszközkészítési hagyományaiban is, és valószínűleg származását tekintve is. A népi hovatarozás kérdésében Matjusin két megoldási lehetőséget vet fel: 1. Az átmeneti kókorban (i. e. X—VI. évezred) mindkét dél-uráli műveltség lakosságát az ősi uráli népesség alkotta, akik ekkor már két csoportra válva éltek (finnugorok és szamojédok), ezzel magyarázható az anyagi műveltség különbözősége a hegység két oldalán. (A finnugorok éltek volna a hegyháttól nyugatra, a szamojédok pedig attól keletre.) 2. Csak a nyugati (romanovkai) kultúra az ősuráliak hagyatéka, a jangelkai területen valamilyen indoeurópai ősnép élt. — Az első hipotézis egyik legnehezebben feloldható ellentmondását abban látjuk, hogy a nyelvészek véleménye szerint az uráliak az átmeneti kókorban még együtt éltek. (Vö.: Hajdú Péter: A rokonság nyelvi háttere. In: Uráli népek. Bp. 1975. 35—36.) Így aligha lehetett akkora különbség anyagi műveltségük közt, mint amelyet a hegység két oldalán levő kultúrákban megfigyelhetünk. Ráadásul e két régészeti műveltség a szerző szerint különböző származású, köztük még a kapcsolatuk is igen gyengék lehettek (287. l.), ami aligha teszi lehetővé, hogy népességüket egy nyelven beszélőknek véljük. A második feltevést azért nem tartjuk valószínűnek, mert — amint azt maga a szerző is hangsúlyozza (297. l.) — a Dél-Uráltól nyugatra jóval gyéresebb számú lakosság élt, s ezért nyilvánvaló, hogy a későbbiekben a keleti (indoeurópai) népesség asszimilálta volna az uráliakat és nem fordítva. Alighanem sokkal valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a jangelkai műveltség népességében sejtethetjük az uráliakat. Korábban már V. N. Csernyecov is arra gondolt, hogy az uráliak délről az átmeneti kókorban vándoroltak az Urál hegység keleti oldalára. Matjusin most még arra is felhívta a figyelmet, hogy az Urál-vidékre a későbbi újkőkorból jellemző fésűs kerámia is a déli, turkesztáni területekről eredeztethető. Az átmeneti kókor dél-uráli népességének nyelvi hovatarozásával kapcsolatban azonban jó néhány körülmény fokozott óvatosságra int bennünket. Elsősorban az, hogy a Dél-Urállal szomszédos területeken az átmeneti kókorból még alig van leletünk, így szinte lehetetlen megjósolni, hogy az ott később feltárással kerülő emléktanyag milyen kapcsolatot árul majd el a dél-urállal, s ebből milyen népörténeti következtetéseket lehet levonni.

a velük rokon jukagirok szálláshelyét véli, míg a nyugatra vándorlóknak a lappok elődeit sejtí.⁸⁴ Az i. e. III. évezredben az északi övezetben, az Angarától Norvégiáig nagyjából egységes eszközkészlettel (mikrolitok) és díszítőmotívumokkal (fésűs edénydíszítés, állatalakos faragványok) rendelkező műveltség jött létre. Az itt élő rokonságot a fentiekén kívül a norvégiai, uráli és angarai sziklarajzok hasonlósága,⁸⁵ a finnországi és svédországi tőzegekből előkerült, szibériai cirbolyafenyőből (*Pinus cembra*) készült és az uráli tőzegtelepeken találtakkal azonos típusú szántalpak⁸⁶ és állatalakos ivócsanakok (kanalak),⁸⁷ valamint az urálihoz hasonló baltikum, ún. Sperrings típusú újkőkori fésűs kerámia⁸⁸ is igazol.⁸⁹ (Az uráli rénvadász csoportoknak e hatalmas méretű vándorlásait a sí és a szán i. e. IV. évezredi megjelenésével hozza kapcsolatba Csernyecov.⁹⁰ Nemrég azonban a Vicsegda völgyében levő Visz I. nevű tőzegtelepen az átmeneti kőkorra — az i. e. VII—VI. évezredre — keltezhető sí, szántalp, nyíl és egyéb fából készült tárgyak kerültek elő.⁹¹ E leletek fényében feltehető, hogy e tárgyakat az uráliak is korábban megismerték az i. e. IV. évezrednél.)

Valószínűleg az i. e. 3000 körüli évszázadokban népesítették be a finnugorok a Káma völgyét, s bizonyára rövid idő alatt asszimilálták e terület gyér számú lakosságát.⁹² Ezzel kapcsolatban Csernyecov egy igen

⁸⁴ V. N. Černecov: On the Problem... 264—265.: Opyt vydelenija... 116—119.; *Ua.*: Etno-kul'turnye arealy v lesnoj i subarktičeskojzonah Evrazii v epohu neolita. In: Problemy arheologii Urala i Sibiri. 12—14.; *Ua.*: Naskal'nye izobraženija Urala. II., 111—114. Vö.: Veres Péter: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez. Népr. Ért. 53(1971) 38—39. (Utóbb *Bartha Antal* élesen elutasító, igaztalan bírálatban részesítette Veres Péter dolgozatát, s vele együtt V. N. Černecov elgondolását is: Módszertani megjegyzések az „Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez” c. cikkhez. Tört. Szle. 17[1974] 21—229.)

⁸⁵ V. N. Černecov: Naskal'nye izobraženija Urala, II. 95—106., *Ua.*: Naskal'nye izobraženija ural'skogo areala. In: Problemy arheologii i drevnej istorii ugrov. (Moszkva, 1972) 32—55.

⁸⁶ U. T. Sirelius: Über Art und Zeit der Zähmung des Renntiers. JSFOu, 33(1916—1920):2. 16—17.; V. Luho: Keskikuurnallisten jalasten ikä. Suomen ja eteläisen Uralin seudun välisistä yhteyksistä kivikaudella. (Ref.: Das Alter von Schlittenkufen mit Mittelrille. Über Beziehungen zwischen Finnland und dem südlichen Ural in der Steinzeit.) Suomen Museo. 57(1950) 5—23.

⁸⁷ J. Ailio: Zwei Tierskulpturen. SMYA. 26(1912) 262—266. Fig. 6.; *A. Euro-paeus*: Uusia kivikauden taidelöytöjä. (Ref.: Neue Funde steinzeitlicher Kunst.) Suomen Museo, 36(1929) 82—88. Fig. 2. — Ezekhez tipológiailag azonos csoportba sorolható a kittiläi, erdei fenyőből (*Pinus silvestris*) készült, szarvasfej alakjával díszített kanál is: E. Kivikoski Kittilän hirvenpäälusikka, (Ref.: Der Elchkopflöffel von Kittilä.) Suomen Museo, 42(1935) 8—10. Fig. 1—3.

⁸⁸ L. J. Jaanits: K voprosu... 151.; G. A. Pankrušov: Plemena Karelii v epohu neolita i rannego metallä. (Moszkva—Leningrád, 1964) 25—26., 96.

⁸⁹ L. 84—85. j.

⁹⁰ V. N. Černecov: On the Problem... 263.

⁹¹ G. M. Burov: i. m. 67—68.; O. N. Bader: O drevnejših finno-ugrah na Urale i drevnih finnah meždu Uralom i Baltikoj. In: Problemy arheologii i drevnej istorii ugrov. (Moszkva, 1972) 14—15.

⁹² V. N. Černecov: K voprosu o meste... 409.

érdekes éghajlati jelenségre hívta fel a figyelmet, amely alighanem egyedüli lehetséges magyarázatát adja annak a körülménynek, hogy miért volt szinte teljesen lakatlan a Káma völgyének nagy része az i. e. IV. évezredben. Ennek okát ő a csapadék egyenetlen megoszlásában látja a hegység két oldalán. (Míg novembertől márciusig az Uráltól nyugatra 100—140 mm csapadék hull, addig a hegyháttól keletre csak 70—90 mm.) Az errefelé gyakori nyugati széljárás által hozott csapadékfelhők ugyanis főként a hegység nyugati oldalán szabadulnak meg terhüktől. Így télen a vidéket vastag hóréteg borította, míg a hegységtől keletre a hótakaró vastagsága igen csekély volt, sőt helyenként hómentes szakaszok is lehetek. Ezért a patás állatok (rén- és jávorszarvas, őz) minden ősszel, még mielőtt a hó az átjárókat eltorlaszolta volna, csapatostul keltek át a nyugati oldalról a keletre, ahol táplálékukat télen is kikaparhatták a nem nagy vastagságú hó alól. Az Urál keleti oldalán tehát télen jóval bőségebb volt a vadállomány, s ez sokkal kedvezőbb életfeltételeket teremtett az újkőkori vadászok számára.⁹³

Az i. e. III. évezredben tehát Csernyecov szerint lényegében befejeződött a finnugorok első nagy szétvándorlása. A Káma völgyében ekkor a finn-permi ág, az Uráltól az Irtisig terjedő területen pedig az ugorság lakott. E néprészek között azonban akkor még igen erős kapcsolatok voltak, amelyek többé-kevésbé az i. e. 2000 körüli időig fenntartották a finnugorság kulturális egységét.⁹⁴

Csernyecov ismertetett elgondolásához igen közeli O. N. Bader álláspontja. Az összamojédok és az őslappok vándorlását illetően nincs köztük semmi lényeges különbség. Bader azonban az uráli egység korát az átmeneti kőkorra teszi,⁹⁵ s szerinte az újkőkor közepén már a finnugor egység is felbomlik,⁹⁶ nem pedig annak végén (az i. e. 2000 körül), amint azt a nyelvészek többsége tartja.⁹⁷ Ebben a kérdésben A. P. Okladnyikov korábban kifejtett álláspontját követi, aki szerint az Urál keleti oldalán levő újkőkori műveltségben nem általában a finnugorok, hanem az ugorok és a szamojédok elődeinek hagyatékát kell látnunk.⁹⁸ (Az uráli együttélés színhelyét Okladnyikov az Urál mindkét oldalának erdős és ligetes steppei területsávjára teszi.⁹⁹)

⁹³ Ua.: Naskal'nye izobraženija Urala, II. 110.; Ua.: Opyt vydelenija... 115—116.

⁹⁴ L. 85. és 92. j.

⁹⁵ O. N. Bader: O drevnejših finno-ugrah... 21.

⁹⁶ Uo. 14.; Ua.: MIA, 166., 169.; Ua.: MIA, 172, 106.

⁹⁷ Vö.: Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (Bp., 1966) 14.

⁹⁸ A. P. Okladnyikov: K izučeniju neolita Vostočnogo Priural'ja i Zapadnoj Sibiri. In: Pervoe ural'skoe arheologičeskoe soveščanie. (Molotov, 1948) 20.; Ua.: Iz istorii etničeskih i kul'turnyh svjazej neolitičeskikh plemjon Srednego Jeniseja. (K voprosu o proishoždenii samodijjskich plemjon.) SA. 1957: 1. 54.

⁹⁹ Ua.: Iz istorii... 55.

A. H. Halikov szerint az i. e. III. évezredben a finnugorság szállásterületéhez a Volga-Káma vidéke és az Urál hegység mindkét oldala tartozott. Ezt megelőzően az i. e. IV. évezredben egy még nagyobb kulturális egységet figyelhetünk meg, amely a fenti területeken kívül magába foglalta Nyugat-Szibériát is, egészen a Jeniszejig. Ez volt az uráli őshaza, melynek területére (az Urál keleti lejtőire) az i. e. 3500 körül délről a keltemináriakkal rokon népcsoport hatolt be, amely a legkeletebbre lakó ősszamojédokat elvágta a finnugoroktól, megbontva ezzel az uráliak egységét. Az uráliak legkorábbi hagyatéka Halikov véleménye szerint igen közel áll a nyugatabbi Dnyeper-donyeci újkőkori műveltséghez, s nem lehetetlen, hogy ez utóbbi területen az uráliak egyik ága élhetett. (Ezt szerinte a Dnyeper, Szozs és Gyeszna völgyében fellelhető állítólagos finnugor helynevek is megerősítik.) Az uráliak legkorábbi történetével kapcsolatban tehát Halikov a tagadhatatlan déli hatást másodlagosnak véli, s helyette a nyugat felé vivő szálakat tartja etnikus jellegűeknek.¹⁰⁰

Igen fontosak azok az újabb kutatások is, amelyek az Urál-vidék és a Baltikum legkorábbi kapcsolataira igyekeznek fényt deríteni. N. N. Gurina szerint az i. e. IV. évezred végén keleti (uráli) népesség érkezett Kargala területére, s az ő fazekasaik kezemunkáját őrzik a fésűs benyomatokkal díszített Sperrings típusú edények.¹⁰¹ G. A. Pankrusev viszont úgy véli, hogy az uráli népcsoportok — akikben az őslappokat véli — még az átmeneti kőkorbán érkeztek ide, s későbbben, az i. e. IV. évezred közepén hozták létre a Sperrings kerámiával jellemzett újkőkori műveltséget.¹⁰² Ju. V. Tyitov szerint a Sperrings kerámia nem hozható kapcsolatba az Urál-vidékivel, hanem a helyi — már a mezolitikumban is itt élt — népesség edényművességét láthatjuk benne.¹⁰³

Az uráli újkőkori műveltség déli kapcsolatainak felkutatásában a már említett G. N. Matjusinon kívül főként L. Ja. Krizsevszkaja hozott újat. Elgondolása szerint az újkőkorbán a Dél-Urál és Kazahsztán vidéke egy műveltségbe sorolható, amelynek népi háttere is egységes lehetett. A délebbi területekhez sokban hasonló Közép-Urál vidékén már egy másik népesség élt. Figyelemre méltó megállapítása szerint a Dél-Urálban, az

¹⁰⁰ A. H. Halikov: i. m. 381—385.; *Ua.*: Neoliticheskie plemena Srednego Povolž'ja, MIA, 172. (Moszkva, 1973) 116—117.; *Ua.*: A középső Volga-vidék és a finnugor őstörténet. In: A vízimadarak népe. Szerk. Gulya J. (Bp., 1975) 163—191.

¹⁰¹ N. N. Gurina: K voprosu ob etnokul'turyh oblastjaj lesnoj i lesostepnoj zony Evropejskoj časti SSSR v epohu neolita. Trudy VII. MKAEN, 5. (Moszkva, 1970) 316.

¹⁰² G. A. Pankrusev: Plemena Karelii... 95—96.; *Ua.*: Neoliticheskie plemena Karelii, MIA, 172. (Moszkva, 1973) 74.

¹⁰³ Ju. V. Tyitov: O kul'ture Sperrins. In: Arheologičeskie issledovanija v Karelii. (Leningrád, 1972) 42.

Ufa folyó völgyében a régészeti leletek alapján kitapintható, hogy az Urál keleti oldaláról jelentős népcsoportok vándoroltak a Káma völgyébe.¹⁰⁴

6.

A fenti vélemények — minden eltérés ellenére is — találkoznak egy közös ponton: az i. e. III. évezredben a finnugorság az Urál hegység két oldalán lakott. A korábbi időszakra nézve, úgy vélem, az újabb eredmények *Csernyecov* elgondolását erősítik meg. Így tehát az uráli őshaza zömmel az Urál hegység keleti oldalán lehetett, Nyugat-Szibériában, nagyjából a hegyháttól az Ob—Irtis vonaláig húzódó, elsősorban erdős területen. Azt hiszem, ez az őshaza-lokalizáció hozható leginkább kapcsolatba *Hajdú Péter* nyelvészeti úton kialakított elképzelésével. Eszerint az uráli és a finnugor alapnyelvben kivétel nélkül megvoltak a tajga fáiak nevei — lucfenyő (*Picea*), cirbolyafenyő (*Pinus cembra*), jegenyefenyő (*Abies*), vörösfenyő (*Larix*) —, a közép-európai lombos erdő fái közül viszont csak a szilnek (*Ulmus*) van finnugor korból származó neve. Mivel pedig a szil legkeletibb elterjedése a tajga nyugati határával az i. e. VI. évezred körül találkozott az Urál hegység északi részén, az uráli őshaza az Ob alsó szakasza és az Urál között lehetett az i. e. VI—IV. évezredben. A következő, i. e. III. évezredben a lakosság egy része benépesítette a Káma folyó völgyét.¹⁰⁵ Igen fontosnak tarthatjuk továbbá *Hajdú Péter* azon megállapítását, amely szerint „valószínű... az a feltevés, hogy a régészetieken kívül a nyelvi nyomok is a preuráliak délibb kapcsolataira mutatnak”.¹⁰⁶

Csenyecov és *Hajdú* őshazaemléletével az antropológia adatai sincsenek ellentmondásban. *K. Mark* szerint valószínű az a feltevés, mely szerint „a finnugor ősnép az uráli faj (rassz) legrégebb változatát képviselte, mivel az uráli rassz minden valószínűség szerint éppen az Ural-hegységben, az europidek és a mongoloidok régi érintkezési területén alakult ki”.¹⁰⁷ *M. S. Akimova* ehhez még azt is hozzátette, hogy az uráli rassz kialakulási területe alighanem Nyugat-Szibériára korlátozható.¹⁰⁸ Leg-

¹⁰⁴ *L. Ja. Križevskaja*: Neolit Južnogo Urala, 114—115.; *Ua.*: Neolitičeskie plemena Južnogo predural'ja. *MIA*, 172., 129.; *Ua.*: Južnye svjazni ural'skih kul'tur v epohah pozdnego kamennogo velka. *CQIFU*, I. (Bp., 1975) 178., 179.

¹⁰⁵ *Hajdú Péter*: *Acta Ling.* 14(1964) 74.; *Ua.*: Bevezetés... 9.; *Ua.*: Hol volt az uráli őshaza? 130.

¹⁰⁶ *Ua.*: Bevezetés... 10.

¹⁰⁷ *K. Mark*: *Zur Herkunft...* 91.; *U.*: Somatologičeskie materialy k probleme etnogeneza finno-ugorskih narodov. *In*: *Etnogenez finno-ugorskih narodov po danym antropologii.* (Moszkva, 1974) 68.

¹⁰⁸ *M. S. Akimova*: Nekotorye voprosy formirovanija antropologičeskogo tipa vostočnyh finnov i obskih ugrov. *CTIFU. Tezisy*, II. (Tallinn, 1970) 33.

utóbb V. P. Alekszejev mutatott rá, hogy az ősi uráli rassz legtöbb jellemvonását az obi-ugorok, főként a vogulok őrizték meg.¹⁰⁹

A régészeti és nyelvészeti őshaza-elképzelés persze nem egyezik minden ponton, hiszen Hajdú Péter az Észak-Urál, Csernyecov pedig zömmel a Közép-Urál magasságában jelöli meg az uráli őshaza helyét. Az újabb régészeti adatok ez utóbbi álláspontot erősítik meg, mivel a lelőhelyek az Urál keleti oldalának erdős és ligetes steppei sávjában sűrűsödnek.¹¹⁰ (Az északabbi vidékeken tehát a lakosság jóval gyérebb lehetett, de aligha volt lakatlan ez a vidék, mivel ebben az időben — a középső holocén kezdetén és derekán — az éghajlati viszonyok jóval kedvezőbbek voltak a mainál, a melegebb időjárás hatására a tundra szinte teljesen eltűnt az Urál vidékéről.) De a fenti ellentmondás, nézetem szerint, korántsem akkora, hogy a két elgondolást ne lehetne egybekapcsolni.

A régészeti leletek azonban az uráliak népi kapcsolatainak és vándorlásainak jóval bonyolultabb képét sugallják, mint eddig a nyelvészeti családfamoddal alapján azt sokan elképzelték. Ez utóbbi például nem hagy helyet a nagyon valószínűnek látszó korai uráli—baltikumi kapcsolatoknak. Legutóbb — bár más-más alapállásból — Meinander, Gurina és Gulya János figyelmeztettek erre.¹¹¹ A fentiek persze nem jelenthetik az őshaza létének és az uráliak fokozatos szétköltözésének tagadását, hiszen azt a régészet is egyre világosabban és egyértelműbben igazolni tudja. Úgy tűnik azonban, hogy e folyamat legfontosabb láncszemein kívül néhány, adatok híján eddig kevesebb figyelemre méltított kérdést is módunkban lesz megvizsgálni. Természetesen nem szabad a régészeti és nyelvészeti adatok teljes összhangját várnunk, hiszen az anyagi kultúra és a nyelv fejlődése más-más törvényszerűségeken alapszik. Ezért az őstörténeti következtetések levonása mindkét tudományág szakembereitől messzemenő körültekintést igényel.

Az uráli és finnugor őshaza előbbieken említett helyéből már az egyes finnugor népcsoportok területi elhelyezkedésére is következtethetünk: nagyjából az i. e. 3000—2000 között a finn-permiek a Káma völgyében, az ugorok pedig az Urál keleti oldalán, Nyugat-Szibériában éltek. Ez utóbbi területen, de az uráli őshazától délebbre, a nyugat-szibériai ligetes steppe övezetében jelölhetjük meg az obi-ugorok és a magyarok távoli elődeit magába foglaló ugor közösség együttélésének színhelyét, s itt

¹⁰⁹ V. P. Alekszejev: Blizkij k sovremennosti kranilogičeskij material po finno-ugorskim narodam, ih rasovaja differenciacija i etnogenez. In: Etnogenez finno-ugorskij narodov po dannym antropologii. (Moszkva, 1974) 68.

¹¹⁰ O. N. Bader: MIA, 166., 159—160.

¹¹¹ C. F. Meinander: Problema... 19.; N. N. Gurina: K voprosu... 17.; Ua.: Nekotorye obščie voprosy izucenija neolita lesnoj i lesostepnoj zony Evropejskoj časti SSSR, MIA, 172., 21.; Gulya János: Gab es eine finnisch-ugrische Einheit? CTIFU, Pars I., 87—92.

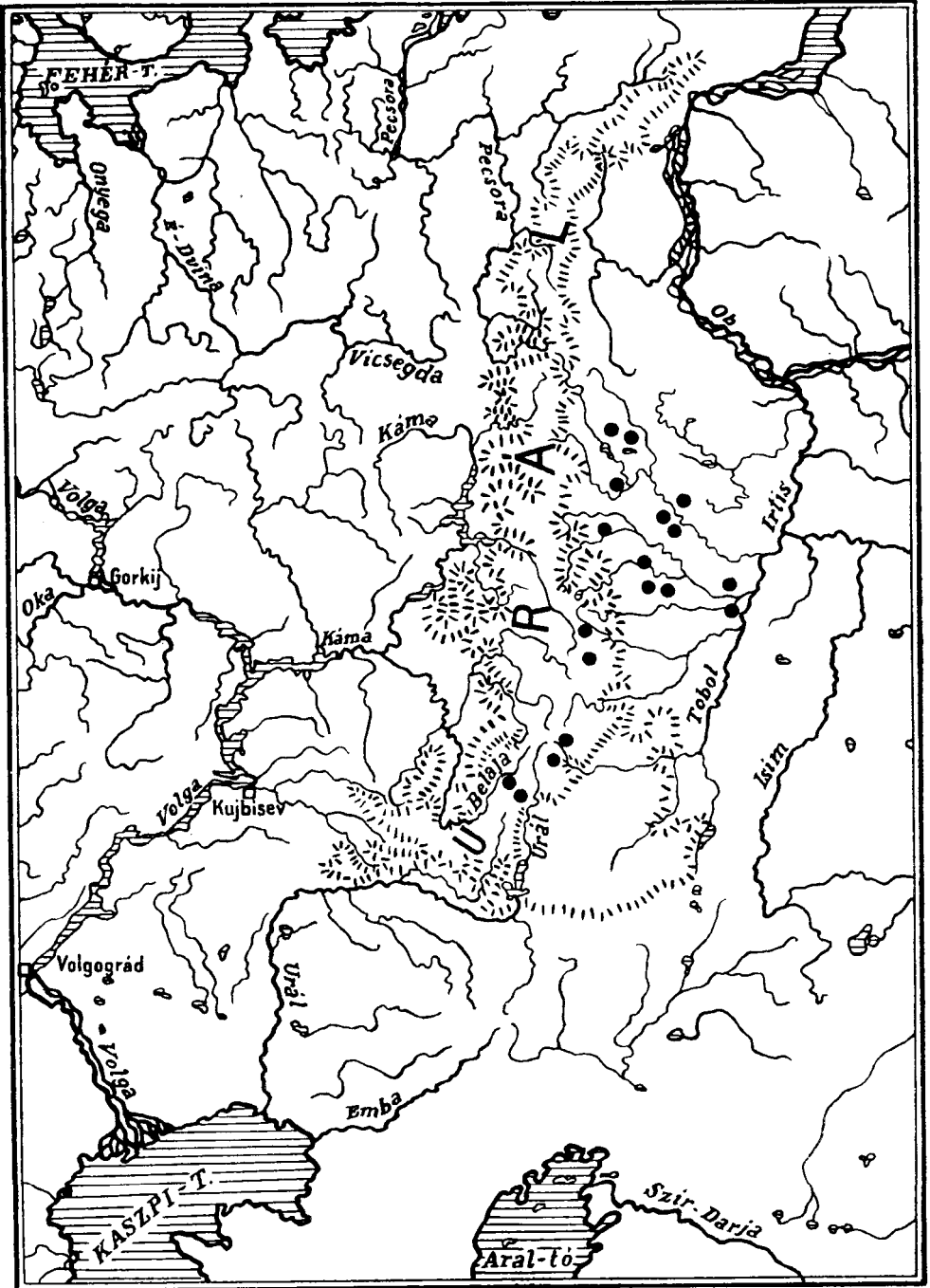
formálódott későbbön önálló néppé az ősmagyarság is. E terület körvonalazásában a régészet adataira is támaszkodhatunk. Ezek ismertetésére azonban máshelyütt keríték sort.¹¹²

Rövidítések

- Acta Arch. = Acta Archaeologica København.
 Acta Ethn. = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae.
 Acta Ling. = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae.
 AEB = Arheologija i etnografija Baškirii. (Ufa.)
 Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő.
 CIFU = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. (Budapest, 1960)
 CQIFU = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. (Budapest, 1975)
 CSIFU = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. (Helsinki, 1965)
 CTIFU = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. (Tallinn, 1970)
 ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua. (Helsinki.)
 Ethn. = Ethnographia.
 FA = Folia Archaeologica.
 GAIMK = Gosudarstvennaja Akademiya istorii material'noj kul'tury. (Moszkva.)
 JSFOu = Journal de la Société Finno-Ougrienne. (Helsinki)
 KSIA = Kratkije soobščenija Instituta arheologij AN SSSR. (Moszkva)
 KSIIMK = Kratkije soobščenija Instituta istorii material'noj kul'tury. (Moszkva)
 MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.
 MHE = Materialy Horezmskoj ekspedicii. (Moszkva)
 MIA = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. (Moszkva—Leningrád)
 VII. MAEN = VII. Meždunarodnyj kongress antropologičeskij i etnografičeskijh nauk. (Moszkva, 1964)
 MNY = Magyar Nyelv.
 MSFOu = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. (Helsinki)
 MSzFE = A magyar szókészlet finnugor elemei, I—II. Bp., 1969, 1971.
 Népr. Ért. = Néprajzi Értesítő
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények
 Rég. Füz. = Régészeti Füzetek
 SA = Sovetskaja arheologija. (Moszkva)
 SAI = Svod arheologičeskijh istočnikov. (Moszkva)
 SE = Sovetskaja etnografija. (Moszkva)
 SMyA = Suomen Muinaismuistoydistyksen Aikakauskirja. (Helsinki)
 Tört. Szle. = Történelmi Szemle
 UAJb = Ural-Altische Jahrbücher. (Wiesbaden)
 VEIEN = Voprosy etničeskij istorii estonskogo naroda. (Tallinn, 1956)

¹¹² Fodor István: A finnugor régészet fő problémái. In: Uráli népek. Szerk. Hajdú Péter (Bp. 1975) 60—61., Ua.: „Verecke híres útján...” (A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.) (Bp., 1975) 87—128.

— E dolgozat terjedelme nem tette lehetővé, hogy a vizsgált kérdéseknek csak hozzávetőlegesen is teljes irodalmát felsoroljam. Igyekeztem azonban azokat az újabb dolgozatokat feltüntetni, ahol az olvasó további bőséges irodalmat talál.

1. kép. A legkorábbi (i. e. IV. évezred) újkőkori lelőhelyek az Urál vidékén (Bader: MIA, 166. nyomán)